

Самарқанд қишлоқ хўжалик институти
(энциклопедик материал)

Ў

Қарамол зотлари

Ў

У.Н. НОСИРОВ
ҚОРАМОЛЧИЛИК
(дарслигидан нусха)

Ў

5. ҚОРАМОЛ ЗОТЛАРИ

Зотларнинг классификацияси. Зотлар классификацияси уни яратилишда молларнинг қандай белги ва хусусиятлари асос бўлганлигига қараб фарқланади. Бу бир неча юз йилликлар давомида ўзгара борган. Жумладан, ўтган асрда зотларнинг классификацияси уларнинг географик принципларига қараб тузилган. Кейинчалик янада оддийроқ қилиб, молларнинг махсулдорлик характери, морфологик ва бошқа белгилари асос қилиб олинди. Шунинг билан биргаликда зот урчитиладиган минтақанинг табиий-географик шароитига эътибор берилган. Ҳозиргача мавжуд бўлган зотларнинг кўпчилиги яратилган мамлакат номи билан аталган. Мисол учун, олатов зоти Қирғизистон ва Қозоғистон оралиғидаги Олатов тоғи билан аталган. Худди, шунингдек, Қозоғистоннинг Авлиёта (олдинги Жамбул) вилоятида яратилган авлиёта зоти. Голланд, швиц, ярослав, герефорд, санта-гертруда зотлари ўзлари яратилган минтақа ёки юрти номи билан аталган. Ёки Ўзбекистоннинг зебусимон қорамолларидан қурама хили яратилган минтақасидаги Қурама тоғлари номи билан уритилган. Зотнинг бошқа бир классификациясида географик номи ёнига зотга хос бўлган молнинг туси-ранги қўшиб айтилган. Мисол учун, Украинада яратилган ва қўқиш рангда бўлган моллар “Украина қул ранг” номини олган. Ёки Украинанинг чўл минтақасида яратилган кизил тусли моллар “Қизил чўл” номини олган. Шулар жумласига, Литва қизил, Латвия кўнғир, Эстония қорала ва бошқаларни қирғиш мумкин.

Кейинчалик мутахассис ва олимлар томонидан зотнинг классификацияси ўзгартира борилди. Узоқ вақт давомида Зеттегаснинг таклифига кўра, зотларнинг классификацияси улар яратилган наслчилик ишининг салмоғига қараб белгиланди. Жумладан, қорамол зотлари қуйидагиларга бўлинади: маданий зотлар, маҳаллий ва оралик зотлари. Қорамол зотлари такомиллаша борган сари уларнинг классификациясига ҳам аниқлик киритилди. Рус олимлари М.И.Придорогин ва П.Н.Кулешовлар молларнинг махсулдорлик йўналишини ҳисобга олган ҳолда зот классификациясини янада аниқлаштиришди.

М.И.Придорогиннинг классификацияси бўйича, қорамол зотлари сут йўналишдагиларга, қўш махсуддорлик йўналишдагиларга (гўшт-сут, сут-гўшт-ишчи, гўшт-ишчи), гўштдор ҳамда ишчи йўналишдагиларга ажратилган. Унга қўшимча қилиб, сут йўналишдаги зотларни яратиш географик шароитига қараб бўлган. П.Н.Кулешов жами зотларни уч гуруҳга ажратган. Булар серсут, ишчи ва гўштдор қорамол зотлари. Олим ўз навбатида серсут зотларни яна ҳам кичик гуруҳларга бўлиб юборган. Жумладан, йирик зотлар, шимоллий майда зотлар ва тоғ зотларига ажратган. Шунингдек, ишчи мол зотларини икки гуруҳга — тоғ ҳамда чўл зотларига ажратган.

Бора-бора қорамолчиликнинг ҳар хил минтақаларга кенг тарқалиши билан зотнинг классификацияси ҳам ўзгарди. Зеро, уларни махсуддорлик йўналиши ҳамда географик келиб чиқиши бўйича аташ ноқулайлик яратди. Шуни ҳисобга олиб, барча зотдаги қорамолларнинг махсуддорлигини эътиборга олган ҳолда улар уч қатта гуруҳга бўлиб ўрганилмоқда: сут йўналишида, қўш махсуддорлик (сут-гўшт, гўшт-сут) ва гўштдор йўналишдагилар. Ҳозирги қорамолчилик фанида зотларнинг ушбу келтирилган классификацияси қабул қилинган.

Зотларнинг тарқалиши. Чорвачиликни асосий тормокларидан бири бўлган қорамолчилик дунё миқёсида бир меъёردа ривожланмоқда. Қорамолларнинг сони, сут ва гўшт ишлаб чиқариш миқдори кўпаяётир. Ер юзининг барча давлатларида ихтисослашган сермахсул зотларни урчишти кенг миқёсда олиб борилмоқда. Жаҳон миқёсида 1000 дан ортиқ қорамол зотлари яратилган. Шулардан 55 таси собик Иттифокдан ажралиб чиққан мустақил давлатларда урчирилмоқда. Қорамол зотларининг махсуддорлик йўналиши бўйича салмоғини ҳисоблаганимизда сут ва қўш махсуддорлик йўналишдагилар умумий қорамоллар сонининг 96 фоизини ва гўшт йўналишдагилар эса 4 фоизини ташкил қилади. Ўзбекистоннинг турли минтақаларида туманлаштирилган қорамол зотларидан 4 таси сут ва қўш махсуддорли йўналишдагилар (қора-ола, қизил-чўл, бушув ва швиц) ва учтаси гўшт йўналишдагилар (санта-гертруда, козоқи окбош, абердин-ангус). Ундан ташқари яхшиловчи зотлар сифатида қора-ола тусли молдан голштин зоти, кўнғир тусли моллардан Америка ва Австрия швиц зотлари ҳамда қизил тусли моллардан англера, дания қизил, Латвия кўнғир, Литва қизил зотларидан фойдаланилмоқда.

Сўнги аниқланган маълумотларга қўра, Ўзбекистонда урчилаётган қорамолларнинг 40 фоизини қора-ола зотлари, 29 фоизини қизил зотлар, 22 фоизини кўнғир зотлар, 3 фоизини бушув зоти ва 6 фоизини гўштдор зотлар ташкил қилади. Кейинги 15–20 йил ичида қорамол зотлари орасида ихтисослаштирилган сермахсул зотлар

рининг салмоғи ортиб бормоқда. Айниқса, қора-ола моллар гуруҳига кирувчи АҚШнинг голштин зотлари махсуддорлиги ва ҳар хил табиий шароитларга яхши мослашиш хусусиятлари билан бутун ер юзиде кенг тарқалган. Бу зотдан фойдаланган давлатларда энг кўп миқдордаги сут махсудоти соғиб олинмоқда. Жумладан, АҚШнинг ўзида 1997 йилги маълумотларига қўра ҳар бир сигирдан 7690 килограмдан сут соғилган. Шунингдек, Исроилда — 8444 килограмм, Германияда — 5534, Нидерландияда — 6583 килограмм ва ҳоказо.

Ўзбекистоннинг иқлим шароитида юқори озиклантириш меъёрида боқилган голштин зотли сигирларнинг сут махсуддорлиги 5000–6000 килограммни ташкил қилади. Шуни уқдириб айтиш керакки, ихтисослаштирилган сермахсул маланий зотлар озиклантириш ва сақлаш шароитларига ўта талабчан бўлади. Агарда, ноқулай шароитта тушиб қолиб, паст меъёردа озиклантирилса, уларнинг махсуддорлиги кескин камайиб кетади ва бузюк бериш хусусиятлари пасаяди. Шундай аҳвол Фарғона вилоятининг “Ҳамзабод” наслчилик хўжалиги шароитида кузатилади. 1990–1993 йиллари хўжаликка Голландиядан голштин зотли ғунажинлар келтирилиб, яхши шароит яратилган даврдан биринчи ва иккинчи туққан сигирларнинг сут махсуддорлиги 3500–5000 килограммни ташкил этди. Лекин 1995–1998 йиллари озика базасининг кескин камайирилгани ва озиклантириш меъёридан ўта пастлашиб кетганлиги натижасида сигирларнинг махсуддорлиги 4–5 баробарга пасайиб кетди ёки 900–1000 килограммни ташкил қилди, ҳолос. Худди шундай аҳвол бошқа бир қанча хўжаликларда ҳам кузатилади.

Шунинг учун молларни урчиштида уларнинг талаб даражасида озиклантириш, сақлаш шароитлари яратиш, мумкин қадар имкониятлардан тўлиқ фойдаланиш лозим. Ёки хўжаликларнинг мавжуд шароитидан келиб чиққан ҳолда ҳамда зотнинг шу шароитга мослашиш ва кўникашига қараб, урчиштига эътибор бериш керак. Шунинг учун ҳар ҳоим ҳам зотларни мақсадга мувофиқ тартибда тарқатиш ва урчиштида минтақаларнинг табиий-иқлим шароити, озика базаси, озиклантириш меъёри, сақлаш тизими ва хўжаликнинг иқтисодий аҳолига эътибор берилади. Зотларнинг мавжуд шароитга мослашиш ва урчиш хусусиятлари ҳамда махсуддорлик даражаси ҳисобга олинади. Бу кўрсаткичлар минтақа талабига тўғри келса, шундагина танланган зот кенг миқёсда районлаштирилади. Ҳар бир минтақанинг ёки вилоятнинг географик жойлашиши, табиий-иқлим шароитига қараб, у ерда кўпи билан 2–3 зот районлаштирилади. Аҳолиси кўп бўлган ҳамда саноат шаҳарлари атрофида жойлашган хўжаликларда асосан сут йўналишидаги зотлар

урчитилади. Тоғолди ва тоғли минтақалардаги табиий яйловларга эга бўлган ҳўжаликларда қўш махсуддорлик ва гўшт махсуддорлик йўналишдаги зотлар урчитилади. Хўжаликлар эса урчитиладиган зотларнинг махсуддорлигига қараб, сут ёки гўшт йўналишига ихтисослаштирилади. Шаҳар атрофларида ҳамда суғорилинадиган экин майдонларига эга бўлган туманларда жойлашган ҳўжаликлар сут йўналишига ихтисослашган бўлса, шаҳарлардан узок, тоғ ва тоғолди адирликларида жойлашган ҳўжаликлар гўшт етиштиришга ихтисослаштирилади. Тошкент вилоятининг сут ишлаб чиқаришга ихтисослашган ҳўжаликларида қора-ола зоти, Қашқадарё, Бухоро, Хоразм вилоят ҳўжаликларида қизил чўл зоти, Андижон, Фарғона, Наманган, Жиззах, Сирдарё, Самарқанд, Сурхондарё вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси ҳўжаликларида қизил, қора-ола ва қўнғир тусли моллар районлаштирилган. Бушувез зотли қорамоллар ҳозир фақат Сирдарё вилоятининг санокли ҳўжаликларида урчитилмоқда. Жиззах вилояти ва Қорақалпоғистон Республикасида санта-гертруд ва козоқи оқбўш зотлари, Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларида аберин-ангус зоти районлаштирилган. Шундай қилиб, ҳар бир маданий зот ўзининг ҳўжалик ва биологик хусусиятларига қараб, вилоятларда районлаштирилиб, маҳаллий қорамолчиликнинг зотдорлик ва махсуддорлик хусусиятларини яхшилашда самарали фойдаланилмоқда.

Зотнинг таркибий тузилиши. Қелиб чиқиши, биологик ва ҳўжалик фойдалаи хусусиятлари бир хил ва ўхшашликда ҳамда ўз яйловларига тўлиқ ўзқазолиши қобилиятига эга бўлган мавжуд социалистикисодий шароитда инсон меҳнати асосида яратилган ва бир турга мансуб бўлган молларнинг мустақил бир бутун гуруҳи зот бўлиб ҳисобланади. Зот бўлиб тасдиқланиш учун шакллантирилган моллар подалари сон ва сифат томонидан зот андозаси талабларига жавоб бериши, табиий-иклим шароитига яхши мослашиши талаб этилади.

Зотни шакллантириш ва такомиллаштиришда унинг таркибида сифат томонидан ўзаро фаркланадиган турли гуруҳлари ва хиллари яратилиб, улар зотнинг таркибий қисмини ташкил қилади. Зот ичида сифат томонидан ўзаро фаркланадиган гуруҳлар ва хилларининг мавжудлиги зотнинг хусусиятлари, насл ва махсуддорлик сифатларини такомиллаштиришда катта имконият яратди. Зотни урчитишдаги ҳар хил даврларда унинг таркибий қисми ҳам ўзгара боради. Наслчилик иши етук бўлса, зотнинг таркибий қисми бир меъёрда сақлаб борилади.

Зотнинг таркибий тузилишидаги ҳар бир элементнинг ўзига хос аҳамияти бор. Унинг таркибий элементларига қуйидагилар қиради: зотнинг минтақавий хиллари, гуруҳлари, зот таркибидаги

хиллари, буқа тизимлари, сигирлар оилалари ва завод хиллари. Зот ичида кенг қўламда тарқалган мол гуруҳлари минтақа хилларига ажратилади. Минтақа хилларидаги моллар ўзининг тана тузилиши ва махсуддорлик хусусиятлари билан зотнинг асосий хилидан анча фаркланади. Минтақа хилидаги ва зот гуруҳидаги моллар кейинчалик янги зотлар яратишда асосий материал бўлиб қизмат қилади. Жумладан, кострома зотининг яратилишини мисол қилиб келтириш мумкин. Бу зот швиц зотининг минтақавий хили асосида яратилган. Олиб борилган наслчилик ишларининг йўналишига қараб ҳамда минтақанинг иқтисодий ва ҳўжалик хусусиятларидан қелиб чиққан ҳолда зотнинг ҳар хил пода хиллари яратилади. Унинг ҳар хил пода хиллари ўзининг конституцион белгилари ва махсуддорлиги характерига қараб фаркланади. Жумладан, швиц, бушувез, қизил чўл, қора-ола ва бошқа зотлар ичида серсут, сутли-гўштдор, гўштдор-сут махсуддорлик йўналишда бўлган моллар ҳар доим бир-бирдан фарқланиб туради.

Ҳар бир зот ичидаги моллар турли хилларининг биологик хусусияти ҳар бир гуруҳда ўзигагина хос бўлади. Шунинг учун зот ичида яратилган пода хилларининг ҳар бирдан ва яратилган минтақалар шароитини ҳамда урчитиш мақсадларини ҳисобга олган ҳолда улардан тўғри фойдаланиш муҳим илмий ва амалий аҳамиятга эга. Зот ичидаги хилларнинг баъзи кенг тарқалганлари маълум бир шароитда янги зот яратиш базаси бўлиши мумкин.

Зотнинг таркибий тузилишини белгилловчи асосий элементларга буқалар тизими ва сигирлар оилалари қиради. Бундан ташқари уларнинг генеологик тизимлари — қариндошлик гуруҳлари ажратилади. Бундай генеологик тизими завод тизимидан фарқланиш сифатидан қатъи назар бир буқадан тарқалган жамики қариндош бўлган моллар қиради. Ҳар бир зотнинг ичида буқа тизимлари ва сигир оилаларининг бўлишлиги зотни такомиллаштиришда муҳим амалий аҳамиятга эга. Чунки бунда қариндошликда бўлган ҳар бир гуруҳ молларнинг фойдалаи ҳўжалик белгилари ва уларнинг хусусиятлари эътиборга олинади.

Зотлар ичидаги завод хиллари, подадаги молларнинг энг асосий ва фойдалаи белги, хусусиятларини мустаҳкамлаш мақсадида олиб борилган танлаш ва саралаш ишларини кўп йил узликсиз ташкил қилган наслчилик ҳўжаликларида шакллантирилади. Зотни такомиллаштиришда завод хилларидан самарали фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Зотларни такомиллаштириш ёки генафонд тарикасида сақлаб қолишда уларнинг ҳўжалик фойдалаи белгилари, биологик хусусиятлари, махсуддорлиги, табиий-иклим шароитига мосланишлиги ва бошқа бир қанча уларнинг хўрсаткичларини аниқ ҳамда мукаммал билиш талаб этилади. Биз ҳар бир зотни мукам-

мал ва алоҳида ўрганишда уларни зот классификациялари асосида уч махсулдорлик йўналишига бўламиз. Биринчиси — сўт махсулдорлик, иккинчиси — кўш махсулдорлик ва учинчиси — тўш махсулдорлик йўналишидагилар.